

ERA.T-76.1.1149

MUINSUSKAITSEAMET

ARHIIV

Nr. P-1294

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS

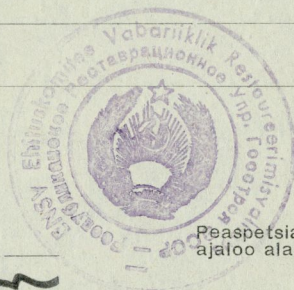
OBJEKT: TEADUSLIKUD UURIMUSED

ŠIFR. NR.: _____

TELLIJA: ENSV RIIKLIK EHTUSKOMITEE

TEOSTAJA: J. KALJUNDI.

MUINSUSKAITSE AJALUGU EESTIS.

Juhataja: V. Saks.

Peaspetsialist
ajaloo alal: V. Kaan.

Peainsener:
Peaarhitekt: K. Aluve.

Peaspetsialist
arhitektuuri alal: J. Kaljundi.

Projekt-jaoskonna
juhataja: A. Joonsaar.

Objekti autor: J. Kaljundi.

TALLINN 1971

J. Kaljundi

MUINSUSKAITSE AJALUGU EESTIS

Tallinn, 1971.

E e s s ö n a

Järgnevalt on tehtud katse koondada ühte mõningad andmed muinsuskaitse-alasest tööst ja selle ajaloost Eestis. Loomulikult ei saa seejuures juttu olla mingist täielikust ülevaatest tervest olemasolevast materjalist. Kirjutis tugineb suurel määral olemasoleval kirjandusel (sealhulgas ka perioodilistes väljaannetes ilmunud artiklid kaasaarvatud) ning nendele arhiivsetele materjalidele, mida on lühikese arhiivse töö ajal õnnestunud leida. Sellele lisanduvad mõningad arhiivimaterjalid, mis sattusid vaatluse alla juhuslikult, teise eesmärgiga läbi viidud arhiivse uurimistöö ajal. On iseenesest mõistetav, et seega ei pretendeerigi "Muinsuskaitse ajalugu Eestis" olla lõplikuks sõnaks sellel alal.

Enne oktoobrirevolutsioonilise perioodi vaatlemisel on kogutud materjal juhuslikku laadi ning ei toetu mingile ühtsele kogule.

Kodanliku Eesti perioodi vaatlemisel on põhialuseks olnud Haridusministeeriumi fond Eesti NSV Riiklikus Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Keskarhiivis, põhiliselt nimistus 5 (Teaduse ja Kunsti osakond) olemasolevad materjalid, kust juhiti tol ajal muinsuskaitse-alast tööd. Loomulikult lisanduvad ka sellel perioodil arhiivimaterjalidele trükitud allikad.

Pärast Suurt Isemaasõda aegse perioodi vaatlemisel on põhiskeletiks olnud ENSV MN määrused, mille alusel on olnud võimalik vaadelda (põhijoontes) sellealase töö arengut viimase kahekümneviie aasta jooksul.

Mõnel juhul (eriti vanematel perioodidel) on muinsuskaitse ajaloo vaatlemisele lisatud ka mõningad teostatud konserveerimis-, restaureerimis- ja taastamistööd. Nõukogude perioodi kohta on sellest peaaegu et loobutud; sel juhul oleks olnud vajalik kirjutada iseseisev uurimistöö teemal "Restaureerimistöde ajalugu Eestis NSV-s".

Lühidalt on refereeritud ka mõningad (põhiliselt vähetuntud) raamatud ja artiklid.

Lisadesse on kogutud teadaolevad muinsuskaitsealased materjalid arhiivides (mis on küllaltki lünklikud ja juhuslikku laadi) ning põhilise kirjanduse loetelu. Lisad peaks kergendama tulevaste muinsuskaitse ajaloo uurijate tööd.

Tinglikult võiks vaadelda muinsuskaitkena Eestis juba XVII sajandi keskel aset leidnud sündmust, kui peale järjekordset Tallinna Oleviste kiriku põlemist (1625.aastal) selle tornikiiver taastati endistes vormides.

Küll võib aga siduda muinsuskaitsega veelgi varem Poola võimude poolt 16.sajandi lõpul läbiviidud inventariseerimist, mis olid ette nähtud teatavasti teistsuguse eesmärgiga. Hoonete ja ehitiste inventeerimine ja kirjeldus teostati tol ajal põhiliselt majanduslikel eesmärkidel. Pärast laostavat Liivi sõda oli suur osa Eesti NSV praegusest pinnast varemtes (ka Läti NSV praegune territoorium). Need revisjonid ("Leedu metrikad") ehk nimistuid on vaadeldud üksikasjalisemalt Riias 1896.aastal läbiviidud kümnendal arheoloogilisel kongressil¹⁾ ning nendel on ka teatud ehitusajalooline väärtus.²⁾ Nendes käsitletakse meie aladest küllaltki ulatuslikku osa, ning mainitakse mitmeid ajaloolisi mälestisi (näiteks Tartu, Põltsamaa, Vastseliina, Tarvastu, Viljandi, Laiuse, ning teisigi). Revisjoniaktid, nagu sellest teatas esimesel balti ajaloolaste päeval Riias A.Feuereisen, asuvad Moskva ja Varssavi arhiivides³⁾. Samal ajal - täpsemalt 1582.aastal võib rääkida ka esimestest restaureerimiskavatsustest meie aladel, kui Poola kroonherra ja kantsler Jan Zamoiski

---

1) Vt. "Труды X Археологического Съезда в Риге 1896 г." т. III (1900) Доклады М.Н. Добнер-Запольского и Н.Ф. Беломыслова.

2) Vt. "Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands 1898."

3) Feuereisen, A., "Die Angänge des Denkmalschutzes in Schweden und Livland", "Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908." Riga 1909, lk.229.

plaanitseb Tartu Toomkiriku varemeid taastada, märkides, et ter-
ves Poolas ei leidu nii suurte kuludega ehitatud kirikut. Plean
jäi küll teostamata.

Kui Eestimaa pinnal said peremeesteks rootslased, võis ooda
ta muinsuskaitse alal edasist asjade arengut. Oli ju Rootsis
juba 17.sajandil (täpsemalt 1666.aastal Karl XI poolt) loodud
Riiklik Antikvaaride institutsioon (mis eksisteerib kuni tänase-
ni selle nime all). Selle ametkonna tegevuse järgi võib tähis-
tada ka meie aladel. 1630.aastal on tema koostanud Tallinna ja
Pärnu kirikutes hauakivide nimistu ja kirjelduse, kirjeldab aga
ka hauamonumente, akende raidraamistusi ja ornamente toleae-
sel Eesti- ja Liivimaal⁴⁾. Seda imestamapanevam on asjaolu, et
meie aladel palju ehitatud mees (eriti Narvas ja Tallinnas),
kuulus Rootsi sõjakindlustuste ehitaja Erik Dahlberg annab veel
14.märtsil 1699 (Liivimaa kindralkubernerina) korralduse, mis
pidi jäljetult hävitama vanade losside varemed.

Märkimisväärne on ka see, et Rootsi Antikvaariametkonna
loomise üks loojatest oli toleaeagne Rootsi kuningriigi kants-
ler, krahv Magnus Gabriel De la Gardie.

Juba 1668.aastal järgneb Antikvaariameti loomisele ka Root-
si esimene mälestusmärkide kaitse seadus.

Tähelepanuväärseks tähiseks muinsuskaitse alal on 18/19.
sajandi vahetusel olnud Riia Toomkeoli konrektori Johann Chris-
toph Bortze hiiglaslik elutöö, milles kirjeldatakse (lisades
joonised) mitmeid Liivimaa mälestusmärke selle sõna kõige laie-
mas mõistes.⁵⁾ Lisaks Brotzele võib nimetada umbes samal ajal

4) Vt. samas, lk.240 ja Holst, N.v. "Denkmalpflege in den Baltis-
chen Ländern", "Deutsche Kunst und Denkmalpflege", 1942/43,
nr.1, lk.1.

5) Brotze, J.C., "Sammlung verschiedener livländischer Monumente
Prospekte (Porträts, Grabmäler), Münzen, Wappen, etc" 1800.
Käsikiri Läti NSV TA Fundamentaalaramatukogus, Riias.

tegutsenud Eduard Philipp Körberit, kes on ka suurel määral kirjeldanud ja üles joonistanud mitmeid ja mitmeid mälestusmärke. Vaieldamatult avaldas mõju muinsuskaitse arengule Eesti pinnal ka 1826.aastal tehtud tsaari korraldus kõigile kuberneridele, kus nähakse ette koguda andmeid kõigis linnades olevatest vanadest lossidest ja teistest vanadest hoonetest ning teated, millises seisukorras nad on. Samas korralduses mainitakse, et on rangelt keelatud nende muinsuste hävitamine. Võimaluse korral pidi nendest teostama plaane ja fassaadijooniseid, otsida arhiivides vanadest aegadest säilunud andmeid nende kohta (kelle poolt ja millal ehitatud, millega seoses või mis eesmärgil, mis põhjusel seisavad varemetes, mis materjalist ehitatud, mis eripära on nendel hoonetel või milliseid haruldasi esemeid nad sisaldavad, mis seisukorras on hoone, kelle valduses ja mis eesmärgil kasutatakse ja kes võib neid heakorrastada ilma nende vana plaani muutmata). Plaanide ja fassaadide ülesmõõtmisel näeb korraldus ette kasutada kubermangu ja linna arhitektide ning teiste haritud inimeste abi.⁶⁾

Selle korralduse alusel võeti juba järgmisel, 1827.aastal Liivimaa Kubermanguvalitsuse poolt 21.jaanuaril täitmiseks. Teostatati ka järelepärimine kuidas toimida vanade hoonete remondi puhul, millele 14.XII 1827 teatati, et "neid ei tohi lammutada, aga ka mitte üleliia, ebavajalikul määral, remontida."⁷⁾

Need kaks korraldust jäid Venemaa ulatuses ka ainukesteks muinsusalasteks juhtnöörideks, kuni XX sajandi alguseni kaasaarvatud.

---

6) "Полное собрание законов Российской империи". Собрание второе. Том I. СПб 1830, №794

7) "Полное собрание законов Российской империи". Собрание второе. Том II, №1613. СПб. 1830.

Kuid üheaegselt riikliku kaitsega kujunes pikema ajavahemiku jooksul järjest rohkem ühiskondlik arvamus, mis aastate jooksul üha enam arenes. Mitmesugused ühiskondlikud organisatsioonid ja ühingud, ajakirjad, ajalehed löid iga aastaga üha soodsamad tingimused uue, kaasaegse, teaduslikult põhjendatud muinsuskaitse tekkimiseks.

Venemaal, mille koosseisu ka meie alad kuulusid, hakkas see liikumine muutuma järjest elavamaks kogu XIX sajandi jooksul. Sellele aitasid kaasa mitmed spetsiaalsed ajakirjad, milles tutvustati arhitektuuripärandit.⁸⁾

Eriti suurt vastukaja leidis Prantsusmaa väljapaistva arhitekti Viollet-le-Duc'i tegevus, kes peale praktilise restaureerimise avaldas suurt mõju oma kümneköitelise "Prantsusmaa XI-XVI sajandi arhitektuuri sõnaraamatuga".⁹⁾

Eesti- ja Liivimaal loodi mitmesuguseid ühiskondlikke organisatsioone, kus nende liikmed tegelesid vanema ajaloo ja arhitektuuri uurimisega. Võib nimetada sealhulgas "Estlandische Literarische Gesellschaft", "Narva arheoloogia seltsi", "Õpetatud Eesti Seltsi", "Riia arhitektideühingut", "Vene Läänemere provintside Ajaloo ja muinasteaduse ühingut Riias", "Pärnu Muinsuurimise Ühingut" jne.

Sajandivahetusel korraldati Baltimaade pinnal mitmed kongressid, kus olid arutusel muinsuskaitse-, mälestiste-, ajaloo- ja arheoloogia-alased probleemid. Nende hulgas väärivad märkimist (Üheltähendatud ühingute istungite kõrval) Ülevenemaalised

---

8) Vt. näiteks "Старина и искусство", "Старые годы", ka "Русский архив" j.t.

9) Viollet-le-Duc, E., "Dictionnaire raisonne de l'architecture française de XIe au XVIe siècle", Tt.1-10, Paris, 1875.

arheoloogilised kongressid (ühendas - 1893.a. Vilniuses ja kümnes - 1896.a. Riias), "Esimene Balti ajaloo päev Riias 1908.a.", jne.

Lõpuks võib rääkida ka mitmest praktiliselt läbiviidud tööst restaureerimise alal XIX sajandi jooksul ja XX sajandi alguses, mis kahtlemata omakorda avaldasid soodustavat mõju kaasaegse muinsuskaitse süsteemi loomisele.

Elkõlge võiks rääkida Oleviste kiriku taastamisest pärast tema põlemist 1820.aastal. Projekteerimis- ja ehitustööd viidi läbi ajavahemikul kuni 1840.aastani. Juba tol ajal lähtuti taastamisel nõudest, et kiriku kuju ei erineks pärast tema taasavamist enne-tulekahju-aegsest (küll oli aga tsaari poolt raha andmisel esitatud veider nõue kuke asendamise kohta tornikiivri tipus "kristliku ristiga"). Nendest töödest on säilunud üksikasjalised materjalid, mis lubavad detailselt jälgida kõigi tööde käiku. Moskvas Sõjaajaloo Keskarhiivis on säilunud töödeks valmistatud joonised. Tartus RAKA-s - tööde toimikud, Tallinna Linnaarhiiviski on säilunud mõningad nende tööde materjalid (materjalidele viited on antud käesoleva kirjutise lisades, mis käsitlevad teadaolevaid arhiivseid materjale).

Lisaks sellele tööle kujunes vägagi ulatuslikuks Narva Hermannii kindluse restaureerimine XIX sajandi keskel (1846-1855), mis viidi läbi Venemaa Sõjaministeeriumi poolt ning kus võib mainida tegeliku restauratsiooni "autori" nime. Selleks oli Peterburi arhitekt, ajaloolane, kunstnik, muusik ja literaat, insener-polkovnik M.Rezvoi.

Ka nende tööde kohta on kogu materjal tänaseni säilunud Moskvas Sõjaajaloo Keskarhiivis. Siin oli nii tööde teostajaks kui ka ülesmõõtjaks ning tööjooniste valmistajaks Narva insenerikomando (ka nende materjalide asukohad on märgitud juurdelisatud lisas).

Võib mainida (peale Rezvoi) mitmeid kohalikke (või Riia) arhitekte, kelle töö jälgi võime me tänaseni näha.

A.v.Hoven - tegeles linnamüüri tornide restaureerimisega Tallinnas, Naistsisterlaste Mihkli kloostri taga.

W.Neumann mõttis ja uuris Tallinna Mustpeade hoone ühte saalidest, Nooruse tänava läbimurdmisel läbi linnamüüri kavandas uued väravad. Tegeles Tartu Toomkiriku uurimisega, Saaremaa kirikutega. On tegev Suur-Karja l hoone ehitamisel (kus säilitatakse vana portaal ja uks). Arvatavasti konsulteerib Seuberlichi tema töödes Kuressaare lossi restaureerimisel.

H.Seuberlich. Sajandi alguses tegeleb Kuressaare lossi taastamise ja rekonstrueerimisega.

Bockslaff - remondib Tartu Jaani kirikut.

Veelgi varem (1840.a. paiku) tegeleb Tallinna insenerikomando Tallinna Dominiiklaste kloostriiga.

1920-30-ndatel aastatel teostab rida töid E.Kühnert. Tema töödest võiks nimetada Olavi Gildi Tallinnas. Ta mõttis ja uuris ning seejärel teostas ka rekonstruktsiooni Tallinna Dominiiklaste kloostrist. Tema poolt on teostatud ka Firitu kloostri rekonstruktsioon.

K.Burman, van. teostab Tallinna Toomkiriku uue sisekujunduse.

On selge, et pikema perioodi kestel küpses olukord, kus muinsuskaitse vajab korraldamist.

Sel ajal oli teistel maadel kogutud juba rikkalikud kogemused mälestiste kaitse alal.

Rootsis oli ülalmainitud seaduse eel juba Gustav II Adolphi ajal (1611-1632) antud korraldus hooldada riigile kuuluvaid mälestusmärke. 17. ja 18. sajandil luuakse muinsuskaitse Hollandis ja Hispaanias. Eriti laia kandepinna saab ta Prantusmaal. Preisi

maal tegeleb restaureerimise ja kaitsega juba XIX sajandi alguses väljapaistev saksa arhitekt Schinkel.

Kõikjal Euroopas ärganud huvi muinsuste ja nende kaitse vastu võib tähendada ka meie aladel. Üheks sellealaseks näiteks on 1911.aastal Riias ilmunud tuntud kunstiteadlase W. Neumann brošüür, mis puudutab muinsusmärkide hooldamist ja kaitset (küll ainult ühiskondlikku)¹⁰).

Selles märgitakse, et siiani ei ole veel meie aladel olemas kaasaegset mälestiste kaitset, kuid ajaloolised ühingud on võtnud selle oma ülesannete ringi.

Nendest küsimustest on olnud juttu ka 1908.aastal esimesel Balti ajaloolaste kokkutulekul 1908.aastal, kus moodustati vastav komisjon (liikmetena astusid sinna ajaloolaste ja muinsusteaduste ühingu ning Riia arhitektide liidu ühingu liikmed).

Autori seletuse järgi vajab aga muinsuskaitse eriteadlaste puudumisel seletamist ja selgitamist, selleks et teostada mälestiste kaitset - eriti maal. Sellega tegelevad (ja võivad tegeleda) kirikuõpetajad, kuid nende teadmised on lünklikud. Väike käsiraamat oligi mõeldud abiks nendele.

Tõelisest, seadusega kinnitatud muinsuskaitsest saame aga rääkida vaid alates 1918.aastast. Hulgaliselt materjale selle organiseerimisest ja läbiviimisest leidub ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Keskarhiivis Tallinnas.¹¹)

Muinsuskaitse seaduse ettevalmistamine algas 1918.aastal.

Muinsuskaitse ettevalmistamine algas tutvumisega muinsuskaitsealase tööga Soomes, Rootsis ja Prantsusmaal, kust saadi eeskujud nendes riikides kehtivatest seadustest. Hiljem siiski

10) Merkbüchlein zur Denkmalpflege auf dem Lande. (Herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde des Ostseeprovinzen Russlands und dem Rigaschen Architektenverein). Bearbeitet von Wilhelm Neumann, Riga 1911.

11) Vt. ORKA, fond 1108 (Haridusministeerium), nim.5 (Teaduse ja kunsti osakond).

Prantsuse ja Rootsi eeskujudest loobuti ning "muinsusjäänuste kaitseseaduse" ettevalmistamises toetuti põhiliselt Soome eeskujule.¹²⁾

ORKA Haridusministeeriumi fondis leidub hulgaliselt materjale, mis käsitlevad muinsuskaitse seaduse ettevalmistamist; sealhulgas seaduste ja määruste eelnõu, seaduse tekst koos selletuskirjaga, üldkorraldused, kirjavehetus mitmesuguste asutuste ja isikutega (näiteks Tallinna Eesti Muuseumi ühinguga, Vabariigi Valitsusega, jne.).¹³⁾

Esimene seadus, mis puudutas mälestiste kaitset, nägi päeva valgust 19. juunil 1925. a.¹⁴⁾ Selles käsitletakse muinsuskaitse organiseerimist Eestis, vaadeldakse kaitse alla võetavate mälestiste liike, sellega moodustatakse ka muinsusnõukogu, mille koosseisu kuuluvad Tartu Ülikooli professorid (muinasteadus, kunstiajalugu, Eesti ajalugu ja Põhjamaade ajalugu), Eesti Rahva Muuseumi direktor ning nõukogu juhataja, kes määratakse Haridusministri poolt. Üksikküsimuste lahendamised nägi seadus ka Teedeministeeriumi, Keskarhiivi ja kohaliku võimu esindajate kaastööd.

Kaitse alla võetavad väärtused registreeritakse Haridusministeeriumi nõukogu poolt.

Ehitismälestiste osas nägi seadus ette ehitiste ilme muutmise keelamise, remonttööde järelvalve, restaureerimise ja paranduse korral - järelvalvet ja projektide kinnitamist. Tahtliku mälestise hävitamise või tema mittekaitsemise puhul võis riik võrandada mälestise.

12) ORKA, f.1108, nim.5, s.ü.5.

13) ORKA, f.1108, nim.5, s.-ü.36, 147, 148, 202, 204, 293, 294, 319, 343.

14) Riigikogu poolt 19. juunil 1925. aastal vastu võetud "Muinsusvarade kaitseseadus", "Riigi Teataja" nr.111/112, 1.07.1925, lk.603-605.

Sama seadus nägi ette ka juhul, kui mälestis läheb müügile, riigi eesõigust ostmisele esimese 14 päeva jooksul.

Hiljem täiendati seadust mõningate sätetega veel 1926.aastal¹⁵⁾. Selles käsitletakse ka ehitusmällestisi: keelatakse hoonete omavoliline restaureerimine, juurdeehitamine, ümberehitamine, keelatakse ka kaunistuste muutmist. Juba olemasolevad mälestiste juurdeehitused lubatakse säilitada juhul, kui nad on püstitatud enne seaduse ilmumist.

Täiesti uus "Muinasvarade kaitse seadus" võetakse vastu Riigivanema dekreedil alusel 12.augustist 1936.a.¹⁶⁾

Selles vaadeldakse üksikasjalisemalt muinsusnõukogu koosseisu, selle õiguseid ja kohustusi ning detailiseeritakse mitmeid eelmise seaduse punkte. Sisse on võetud ka uued punktid. Ühes nendest keelatakse pärimise puhul muinsuskaitse alla kuuluva kompleksi jagamist. Samuti lubatakse haridusministril taas ühendada ühe mälestise varem jagatud osi ühendada.

32-s punktis on ette nähtud tähtaja andmist juhul, kui mälestise valdaja ei suuda konserveerida ja säilitada seda hävimisest. Selleks tähtajaks mitteteostatud konserveerimisel võib Haridusministeerium võtta mälestis ajutisele hoiule.

Ka see seadus täiendatakse uue otsusega 19.jaanuarist 1938.a.¹⁸⁾ Selles on juba ette nähtud (29-s paragrahvis) mälestise võõrandamine riigile tema mittekaitsemisel valdaja poolt.

Eri aegadel on Muinsusnõukogu koosseisu kuulunud mitmed nimetatud teadlased, nende hulgas prof. Cederberg, Dr.Manninen, Kjellin, mag. Moora, mag. Schmiedehelm, Treymuth, Sepp, Eisen, Vaga, Kruus, Karling, Liiv ja teised.¹⁹⁾

15) Vt. "Riigi teataja" 1.01.1926, nr.47, lk.638-639.

16) "Riigi teataja" 21.08.1936, nr.67.

18) "Riigi teataja" nr.9, 25.01.1938.

19) ORKA, f.llo8, nim.5, s.-ü.371.

Mitmesuguste lahendatud küsimuste hulgas on Muinasnõukogu olemasolu ajal arutatud ~~mitmeid~~ küsimusi, mis puudutasid mitmeid ehitismälestisi: Tallinnas Paksu Margaretat, Toomkirikut, Vaekoda, Dominiiklaste kloostrit, Müürivahe tänaval asuvat linnamüüri lõiku, Türi kirikut, Koeru kirikut, Kaerma kirikut j.m.

Tähtsaks ürituseks oli Usaldusmeeste võrgu loomine Eestis, kes koha peal pidi jälgima mälestiste kaitset.

Selle loomise ettevalmistamine algas juba 1934.aastal, veel 1937-ks aastaks aga oli ta loomata.

Haridusministeeriumi poolt organiseeritava usaldusmeeste võrgu loomisel toetuti esialgselt olemasolevale Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide võrgule, kes koosnes 473 inimesest. Kavas olnud uue võrgu koosseis pidi tulema umbes 500 liikmeline.

Loomise käigus saadi suurel määral abi mitmesugustelt muuseumidelt (Viljandi, Haapsalu, Saaremaa, Narva, Paide, Rakvere, Eesti Rahva Muuseum, Tallinna Eesti Kunstimuseum, Sõjamuseum, Muusikamuuseum, Meremuuseum, Postimuseum, Kodutööstuse muuseum, Peeter I maja, Narva Peeter I maja, Looduse- ja turismimuseum ning Eesti Kirjanduslik Ühing).

Usaldusmeestele oli ette nähtud tasuta muuseumikülastused ning mõningad postisoodustused (trükitoodete tariifiga post)²⁰⁾.

Juba 1939.aasta keskel oli usaldusmeeste võrk peaaegu et loodud. See koosnes 362 inimesest. 248-st vallast puudusid selleks ajaks usaldusmehed vaid 20-s.

Sümptomaatiline on fakt, et 62% usaldusmeestest olid õpetajad.²¹⁾

---

20) ORKA, f.1108, nim.3, s.-ü.766.

21) "Uus Eesti" 15.07.1939.

Muinsuskaitse organid ei tegelenud ainult mälestiste kaitsega, vaid koostasid ka nende nimestikke, kogusid muinasvara ning teostasid vanade ehitiste seisukorra ülevaatusi.

Kodanlikul ajal loodud muinsuskaitse süsteem läi kindla aluse sellele alale Eestis.

Mitte vähem tähtis ei olnud aga ka samal ajal avaldatud kirjandus, mis muutis kardinaalselt kogu suhtumist arhitektuuri- (ja ka kunsti) mälestistesse. Lisas aratoodud rikkalik kirjandus ning eelkõige, loomulikult prof. S.Karlingi ning A.Tuulse uurimised olid järjekordseks sammuks edasi arhitektuuriajaloo uurimisesse, mis omakorda mõjustas ka tõsisemat suhtumist mälestistesse.

Teiselt poolt küllaltki suurt osa mängis ka sel ajal läbi viidud mälestusmärkide arheoloogilised kaevamised ning uurimised. Suuremateks nendest võib pidada 1934, 1935 ja 1936.aastal läbi viidud Pirita kloostri kaevamis- ja konserveerimistööd, Toompea lossis Riigikogu hoone ehitamise ajal teostatud arhitektuuriajaloolised tähelepanekud, Tartu Toomevaremete kaevamised 1924. ja 1925.aastatel, uurimised Viljandi lossis jne.

Pärast viimast sõda tuli alustada uuesti otsast peale.

Seekord oli aga olukord juba märgatavalt kergem. Kogemused, mis olid kogutud ennesõjaaegsel perioodil, lubasid muinsuskaitsealast tööd uuesti ülesehitada sõjaeelisel baasil.

Uute kaitsealaste nimekirjade koostamisel toetuti olemasolevatele - ennesõjaaegsetele. See oli aga vaid algus, baas, millele oli võimalik toetuda.

Esimene mälestiste kaitsealane määrus võeti Eesti NSV-s vastu 21.06.1947.a.²²⁾

---

22) vt. ENSV MN määrus 21.06.1947, nr.467.

Selles määruses on ära toodud ka esimene pärast sõja aegne mälestiste kaitsenimistu, millesse on lülitatud 256 arhitektuuri mälestusmärki. Nende hulgas oli veel mitmeid meie päevini mitte säilinud objekti või nende varemeid. Siin võib nimetada Tallinnas Kopli kalmistu kabeleid, hooneid Suur-Karja 16 (Vana-Posti 13), Kullassepa 4,6,8 (fassaadide grupp), Kullassepa 14,16,18 (fassaadide grupp), Pirita kõrts, Niguliste kiriku hoovi ansambel, 2 "Nõelasilma", Pärnu lessi varemed ja Pärnu Niguliste kirik, Tartu kivisilla varemed, Maarja kiriku varemed, hoone Ülikooli tn.66 - Tartu vanimat elumaja ning Tartu kaubamaja. See nimistu sisaldas ka Narvas veel tervelt 31 objekti.

Järgmine nimistu kannab aastaarvu 1953.²³⁾ Teatud raskuste tõttu, mis tekkisid vahepeal möödunud aastate jooksul, oli ehitismälestiste arv selles vähenenud 153-le (sealhulgas Narvas ikka veel 10). Tõsi, hiljem seda nimistut täiendati veel viie-kümne ehitisega, kuid vägagi paljud eelmises nimistus olnud mälestusmärkidest olid selleks ajaks juba jäädavalt hukkunud.

Vahepeal oli olukord aga muutunud ka ühes suhtes paremuse poole. ENSV valitsuse korraldusel sai vabariigi mälestiste restaureerimise ja korrashoiu jaoks loodud spetsiaalne organisatsioon - Teaduslik Restaureerimise Töökoda, mis allutati ENSV MN juures asuvale Arhitektuuri- ja Ehituskomiteele.

Oktoobris 1956.aastal võeti vastu ENSV Ministrite Nõukogu poolt määrus kultuurimälestiste arvestuse, kaitse organiseerimise ja kontrolli tugevdamise kohta.²⁴⁾

---

23) ENSV MN korraldus 31.07.1953, nr.1045-K.

24) ENSV MN määrus 20.10.1956, nr.264.

Selles märgiti ära mitmeid puudusi kõne all olevas tööloig-
gus teatud rajoonides (Tartu, Haapsalu, Tallinn, Põltsamaa,
Türi), täheldati et kaitse alla pole võetud maa-arhitektuuri
näidiseid. Määrus rääkis ka Haridusministeeriumi tööst lastega
mälestiste hindamisel ning mitmete ehitiste halvast seisukorrast
(Tallinna raekoda, Saue, Kolga ja Suuremõisa mõisad).

Määrus nägi ette suure hulga asjalikke ettepanekuid, mil-
les määratakse konkreetsed sammud Täitevkomiteedele, Kultuuri-
ministeeriumidele, Ehituskomiteele ja Teaduste Akadeemiale
muinsuskaitsealase töö parandamiseks. Muuhulgas on seal juttu
ka propaganda- ja populariseerimistööst, kirjanduse väljaand-
misest, uue kaitse nimestiku koostamisest, kaitselepingute sõl-
mimisest ning tehakse korraldus Vabaõhumuuseumi loomiseks vaja-
like esimeste sammude astumiseks.

Tugevdama pidi ka sellealast kasvatustööd koolides.

Aasta lõpuks pidi esitatama taastamist, restaureerimist ja
heakorrastamist vajavate mälestiste nimekiri.

Määrus kinnitas ka mälestusmärkide kaitse juhised (mis oli
ära toodud määruse lisena).

Mälestusmärkide viiest liigist (mälestised olid jagatud
arhitektuuri-, kunsti-, arheoloogia-, ajaloomälestusmärkideks
ning maaehitisteks) allutati kontroll ja juhtimine arhitektuuri-
mälestiste osas Ehituskomiteele.

Järgnev seadus võeti vastu 8. juunil 1961. aastal, mis kan-
dis nime "ENSV kultuurimälestiste kaitse kohta".²⁵⁾

Selle seadusega sai loodud ka "Muinsuskaitse Nõukogu" Ehi-
tuskomitee juures ja Kultuuriministeeriumi juures - "Ajaloo- ja

---

25) ENSV MN Seadus 8.06.1961.

revolutsiooniliste mälestusmärkide kaitse nõukogu".

Seadus nägi ette ka ühiskondliku aktiivi kaasahaaramist kaitsealasesse töösse. TSN Täitevkomiteed pidid seaduse järgi looma (koos kaitseorganite ja kodu-uurimise toimkondadega) ühiskondliku usaldusmeeste võrgu.

Järjekordne Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus võetakse vastu 31.detsembril 1964.aastal.²⁶⁾

Selles määratakse kindlaks mälestusmärkide rendimaksumäärad (vt. seaduse lisa nr.5). Mälestusmärkide puhul määrati kõrgendatud rendimaksud; tavalist rendimaksu ületavad summad kantakse üle ENSV Riikliku Ehituskomitee (või vastavalt Kultuuriministeeriumi) eriarvele. Need summad on määrusega ettenähtud ainult mälestisteks tunnistatud objektide riikliku kaitse huvides ning nende aastajäägid, mis kujunevad eelarveaasta lõpuks, kantakse üle järgmise aasta erivahendite eelarve tuludesse. Tallinnas või Tartus läheb see vahe otse vastavalt Tallinna või Tartu Linna Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspektsiooni arvele.

Määruse lisades on toodud mälestiste nimekirjad.

Lisas nr.1 on toodud ära arheoloogiamälestised, arvult 1976. Lisa nr.2 sisaldab 720 ajaloomälestist, lisa nr.3 - 562 kunstimälestist. Arhitektuurimälestusmärgid on ära toodud lisas nr.4. Nimekirja on võetud 314 kaitse alla võetud objekti.

Sellele määrusele järgneb määrus "Tallinna Vänalinna Riikliku Kaitsetsooni loomise kohta", mis võetakse vastu 2.augustil 1966.a.²⁷⁾

---

26) Vt. "ENSV MN määruste ja korralduste kogu" nr.51 (250), 31.XII 1964.

27) ENSV MN määrus nr.256, 2.08.1966, nr.360.

Selles - esimesena Nõukogude Liidu linnadest - võetakse riikliku kaitse alla Tallinna vanalinn tervikuna.

Määruse lisas ("Tallinna vanalinn riikliku kaitsetsooni põhimäärus") räägitakse mitte ainult ehitiste eneste kaitsest, vaid ka neid ümbritseva territooriumi, planeeringu, tänavatevõrgu, topograafiliste iseärasuste arvestamisest. Kaitsega peab kaasnema ka töö- ja elamistingimuste järk-järguline parandamine vanalinnas ning olemasolevate kultuuriväärtuste elanikkonnale ning turistidele kättesaadavaks tegemisega.

Kaitsetsooni põhimääruses on ette nähtud arhitektuuritraditsioonide arvestamine (ehitusmaterjalid, katusekatted, tänavasillutised, fassaadide viimistlus, hoonestuse gabariit ja üldine mastaabilisus, tänavatevõrk, perspektiivvaated ja siluett).

Määrusega kinnitati kaitsetsoonis oleva kasuliku pinna igalt ruutmeetritelt täiendav maks - 20 kopikat aastas, mis laekub Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspektsiooni ariarvele.

Määrusesse oli sisse võetud eraldi punktina ehitus-ajalooline uurimine, mis pidi eelnema (kaasnema) igasuguse projekt-dokumentatsiooni koostamisele. Iga objekti lahendamisel saab projekterija veel lisaks täiendava arhitektuurilis-planeerimise ülesande, mida tuleb tellida Mälestusmärkide Kaitse Inspektsioonilt. Selle koostab Teaduslik Restaureerimise Töökoda (TRT) (nüüd Vabariiklik Restaureerimisvalitsus) ning kooskõlastatakse Tallinna peaarhitekti ja Kaitse Inspektsiooniga.

Määrusega kinnitati kolm projekteerimise staadiumi - eskiisprojekt, arhitektuur-projektülesanne ning tööjooniste staadium.

Juhtiva projekteerimisorganisatsiooni funktsioonid olid pandud TRT-le.

28.novembril 1968.aasta määrusega nimetatakse Teaduslik Restaureerimise Töökoda ümber Vabariiklikuks Restaureerimisva-

28)
litsuseks. Samas dokumendis on ära toodud ka 1969-1975. aastateks perspektiivne plaan, milles vaadeldakse vabariigi objekte, mis kuuluvad sellel perioodil restaureerimisele, rekonstrueerimisele või konserveerimisele koos nende uute (pärast tööde lõpetamist) funktsioonidega. Tööd selle määruse täitmise osas on käesoleval ajal täitmisel.

Võib nimetada üksikuid objekte, mis on ära toodud nimetatud määruses.

Tallinna Niguliste kirik - torni restaureerimine, muuseumi organiseerimine.

Neitsitorn Tallinnas - kohviku ehitamine.

Kohviku "Gnoom" ehitamine.

Pirita klooster - kaevamistööd, konserveerimine.

Aida tänava aida muuseumiks kohandamine.

Linnamüüri restaureerimine.

Narva Hermannii linnus - muuseumiks restaureerimine.

Järve vasallilinnus - põlevkivi muuseumiks restaureerimine

Viitna kõrts - rahvuslik restoran.

Põltsamaa loss - "Intaristi" hotell, restoran, veinibaar, jahitrofeede muuseum.

Tartu Jaani kirik - restaureerimine linnamüuseumile.

Haapsalu lossikirik - kontsertsaal, suvekontsertlava.

Tornid - muuseumile.

Padise - turismitsentrumi jaoks jne.

Terve rida objekte on ette nähtud restaureerida ja korrastada: Karula, Helme, Pühalepa ja Tartu toomkirikud, lossid - Rakvere, Toelse, Viljandi, Angerja, Kiviloo, Tarvastu, Karksi, Paide, Vastseliina.

Kuid ka viimase paari möödunud aasta jooksul on elu edasi läinud. Lisaks Tallinnale on asunud ka teiste linnade tsentrite

kui tervikate juurde. Nendeks linnadeks on Haapsalu, Kingissepa, Paide, Pärnu, Rakvere, Tartu ja Viljandi.

Vabariiklikus Inspeksioonis on ettevalmistamisel peatselt kinnitamisele minev uus täiendatud kaitsenimestik.

Selle ettevalmistamisel on koostatud ankeete mälestusmärkideke, mis asuvad maal. Nende koostamisest võtsid osa vabariiklik looduskaitse komisjon, rajoonide muuseumid, rajoonide kodu-uurimise komisjonid ja kohalikud entusiastid.

Arhiivimaterjalid

Materjale ja ürikuid, mis puudutavad muinsuskaitse ajalugu Eestis võib leida paljudes arhiivides.

Põhiline materjal, mis sisaldab ainult muinsuskaitse alaseid materjale Eesti kodanliku vabariigi ajast on koondatud Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Keskarhiivi Haridusministeeriumi fondi (fond 1108), nimistu 5-dasse (Teaduse ja kunsti osakond). Seal on suur hulk toimikuid mis käsitlevad kahe maailmasõja vahelisel perioodil aset leidnud muinsuskaitse süsteemi loomist. (Nende materjalide nimistu on käesolevas kirjutises ära toodud eraldi lisas.)

Kuid palju dokumente ja materjale, mis räägivad meie vabariigi arhitektuurimälestistest, nende saatusest, ümberehitustest jne. on laialipillutatud Tallinna, Tartu, Moskva, Leningradi, Stockholmi, Uppsala, Riia ja teistes arhiivides ning raamatukogudes.

Käesolevas töös ei ole võimalik anda täielik ülevaade kõigist olemasolevatest dokumentidest, plaanidest ning materjalidest.

Järgnevalt on tehtud vaid katse viidata mõningatele arhiividele ning fondidele, millega käesoleva kirjutise autoril on viimaste aastate jooksul tulnud kokku puutuda.

See ülevaade on lünklik ja napisõnaline, kuid ehk aitab ta selliselgi kujul tulevasti uurijaid.

L i s a

ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Kesks-
arhiivis olevatest muinsuskaitse alastest materjalidest.

Fond 1108 (Haridusministeerium)

Nimistu 5 (Teaduse ja kunsti osakond)

S.-Ü.

- 5 - Muinasjäänuste kaitseseadus (22.11.1918-4.11.1921)
- 36 - Kirjavahetus muinsuskaitsest (5.05.1919 -26.11.1920)
- 147 - Muinsusvalitsuse lauajuhend (1921)
- 148 - Muinsusvalitsuse lauajuhend (1921-1922)
- 202 - Muinsusalasse puutuvate seaduste ja määruste eelnõud
(8.08.1923-28.06.1923)
- 204 - Muinsuskaitse seaduse tekst koos seletuskirjaga (1923)
- 293 - Muinsusalasse puutuvate seaduste ja määruste eelnõud ja
üldkorraldused (16.01.1924-17.12.1924)
- 294 - Kirjavahetus Tallinna Eesti Muuseumi Ühingu ja Vabariigi
Valitsusega muinasvarade kaitse seaduste eelnõude asjus
(21.01.1924-7.04.1925)
- 319 - Kirjavahetus isikute ja asutustega kunsti ja muinsuseseme-
te kaitse alla võtmise ja restaureerimise asjus (2.11.1924
-3.08.1925)
- 343 - Muinasalasse puutuvate seaduste ja määruste eelnõud ja
üldkorraldused (28.10.1925-27.11.1926)
- 371 - Muinsusnõukogu kodukord; vallasmuinasvarade registreeri-
mise määrus, kirjavahetus Tartu ülikooliga muinsusnõukogu
liikmete määramise asjus, muinasvarade kaitse seaduse
tekst (23.09.1925-8.01.1934)
- 372 - Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinasvarade kogumise
ja korraldus ning vanade ehitiste seisukorra järelvaatami-
se asjus (10.02.1925-23.10.1925).

- 373 - Kirjavahetus Eesti Muuseumi ühingu ja teiste asutuste muinsuskaitse küsimustes (21.04.1925-16.10.1925).
- 374 - Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsuste registreerimise, restaureerimise ja kaitse küsimustes.
- 437 - Kirjavahetus Tallinna Linnavalitsusega Raekoja platsi ja Kinga tänava nurgal asuva maja lammutamise asjus (17.03.1926-26.03.1926)
- 438 - Kaarma kiriku remont (28.04.1926-17.03.1927).
- 439 - Riikliku kaitse alla võetud muinsusvarade nimistud ja kirjavahetus kaitse alal (20.05.1926-30.01.1936)
- 440.- Koeru kiriku restaureerimine (16.09.1926-30.12.1926)
- 441 - Muinsusvarade restaureerimine (16.09.1926-30.12.1926)
- 442 - Kirjavahetus - muinsuste registreerimine ja restaureerimine (1.03.1927-30.03.1928)
- 540 - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirjavahetus (16.04.1928-28.03.1928)
- 541 - Kirjavahetus muinsuste registreerimise asjus (25.04.1928-29.11.1928)
- 542 - Tallinna Toomkiriku vappide asukoha plaanid (10.11.1928-10.11.1928)
- 543 - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirjavahetus (1929)
- 599 - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirjavahetus (1929-1930)
- 600 - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirjavahetus (1930)
- 645 - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirjavahetus (1930/1931)
- 703.- Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirjavahetus (1932)

- 704 - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirja vahetus (1931-1934)
- 736 - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirja vahetus (1932-1933)
- 766 - Kirjavahetus Eesti Rahva Muuseumiga, Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti ja teistega - muinsuskaitse usaldusmeeste asjus (9.03.1934-17.06.1940)
- 795 - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrastustööd - kirj vahetus (1934-1935)
- 796 - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirja vahetus (1934-1940)
- 865a - Muinasvarade remont, registreerimine ja korrashoid - kirj vahetus (1936-1938)
- 866 - Kirjavahetus - muinsuste registreerimine ja muinsuskaitse alt vabastamise küsimustes 14.05.1936-15.09.1937.
- 867 - Püha Antoniuse gildi kinnisvara ülevaatamine (akt) 30.06. 1936.
- 868 - Kirjavahetus asutuste ja isikutega restaureerimise, registreerimise ja remondi asjus (1936-1940)
- 869 - Kirjavahetus asutuste ja isikutega restaureerimise, registreerimise ja remondi asjus (1936-1938)
- 949 - Kirjavahetus asutuste ja isikutega restaureerimise, registreerimise ja remondi asjus (1938-1939)
- 951 - Kirjavahetus asutuste ja isikutega restaureerimise, registreerimise ja remondi asjus (1938-1939)
- 987 - Muinsuskaitse alla võetud ajalooliste muinasvarade nimes- tikud.

Fond 2218 (Teedeministeeriumi ehitusosakond)

nimistu 1, toimik 84 sisaldab muuhulgas (lehekülgedel 1-21, 23-31, 32-41, 48-49, 50-59, aastatest 1935-1937) järgmist:

- 1) Muinsuskaitsele võetud ajalooliste muinsusvarade nimestik (masinkirjas)
- 2) Sama käsikirjas
- 3) Varemeiks muutunud või hävima jäetud ehitiste nimestik (end. härrastemajad, aidad, kõrtsid, kabelid, rehetoad jt.)
- 4) Saaremaal asuvate vanade aitade, kõrtside, härrastemajade seisukord 11.sept.1937.a.
- 5) Varemeiks muutunud või hävima jäetud ehitiste lammutamise määrus (RT 32-1935) rakendamine maakondade viisi, vastav kirjavehetus - faktilisi andmeid hoonete kohta.

Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA-s) Tartus säilitatavad arhitektuurimälestisi käsitlevad materjalid.

Mingisugused materjalid pidid (arhiivitöötajate suusõnalise teate järgi) olema rüütelkonna arhiivis (muinsuskaitse alal).

Mitmesugused materjalid puudutavad suurel määral Toompea lossi ümberehitusi ja remonte.

Konkreetsetest toimikutest võib nimetada järgmisi:

fond 33, nimistu 5:

pakk 54, nr.841, 1874.a. - Vanast purunevast Toompea müürist, millega külgnevad eramajad "Sisterporti" tänaval ja Toompeal ja samuti selle müüri parandamisest.

pakk 54, nr.841, 1874.a. - Vangla ümberehitamise plaan Toompeal.

pakk 55, nr.863, 1874.a. "Uue värava" lammutamisest.

Samas fondis on hulgaliselt materjale Toompea lossist (ümberehitus, remont, jne.)

Fond	33	33	33	33	33	33	33	33	33	33
Nimistu	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Pakk	58	83	84	85	86	86	89	90	90	93
Nr.	941	1562	1563	1573	1578	1581	1626	1649	1650	1679
Aasta	1875	1879	1879	1881	1881	1882	1884	1885	1885	1886

Toompea lossi materjale peaks olema ka toimikutes fond 29, nimistu 1^I, nr.134B, 594(1821.a.), 1267 (1827.a.) ja 1896 (1832a f.853, nim.1, s.-ü.819 - Tallinna Oleviste põlemine (ja muud Tallinna ajalooost)

Rootsi arhiivis (fond 1), nim.2, AX 456 - "Inventarium einigen aufm Schloß gemachten sachen."

f.29, nim.1^I, s/ü 68. Toimik Toompea mäe ülevaatuse kohta Nunnavärvast Riia värvateni (1799.a.)

f.29, nim.1^I, s/ü 435 Toimik torni lammutamisest "Steport" värvate juures

f.29, nim.1^I, s/ü 7806 Vana Tallinna kindluse üleandmine linna võimudele, 1820.a.

f.29, nim.1^I, s/ü 2223 (1820-1846) "Wiederaufbau St.Olai Kirche".

f.29, nim.1^I, s/ü 2197 "Kas ei ole kubermangu valitsuse või mõne teise ametiasutuste arhiivides mingisuguseid teisi kirjeldusi või ürikuid", 1836.

Veel terve rida Toompea lossi puudutavaid toimikuid.

Fond	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29
Nim.	8	8	8	8	8	8	8	8	4	3
S/ü	113	113 ^a	114	115	116	117	117 ^a	163	46	756
Aastad	1804-1807	1807-1807	1807-1808	1808-1809	1809-1820	1820-1827	1827-1824	1824-1826	1853	1849

f.29, nim.1^{II}, s/ü 2855. "Dekarp" müüri lammutamisest kindluse vallis Skåne bastioni ja Nunnavärava vahel.

f.29, nim.1^{II}, s/ü 3461. Niguliste kirik 1820-1847.

f.29, nim.1^{II}, s/ü 3521. Uue tiiva ehitusest Toompea lossile Eestimaa Kubermangu Valitsuse jaoks.

f.29, nim.1^{II}, s/ü 3908. Acta in Betreff der den Mitgliedern der Comite zum Wiederaufbau der St.Olai Kirche (1840-1841).

f.29, nim.1^{II}, s/ü 6405, 6406, 6407. Oleviste kiriku taastamise ehituskomitee nõorraamatud aastatest (vastavalt) 1828-1840, 1828, 1829-1840.

- f.29, nim.1^{II}, s/ü 6900. Kolme võlvi lammutamise kohta Tallinnas Nunnavärava juures (1820).
- f.29, nim.3, s/ü 973 (1849.a.). Plan der Niederreissung der Thürme unter dem Langen Domberge.
- f.29, nim.1 (1710-1917), s/ü 251. Tallinna Toomturnu sillutamisest
- f.29, nim.5, s/ü. 59. Kiek in de Kökist.
- f.29, nim.1, pakk 283, (1831.a.) Toompea lossi remont.
- f.29, nim.1^I, s/ü. 6559. Toimik postijaamade fassaadide ja plaanidega (1837-1838).

Fondis 3583 (Wesenbergi-Rakvere magistraat) on olemas toimik lossivaremete kaitse kohta (1823-1859aa.)

Fondis 3287 (Narva arheoloogia ühing) on materjalid, mis peegeldavad selle ühingu tegevust. Seal on ka käsikirjad nii Narva kui ka Tallinna muinsuste kohta.

Võib arvata, et midagi Oleviste kiriku (ehk ka millegi muu) alal leidub polkovnik Feldmani fondis (fond 255 - "Tallinna kindlustuse ehitaja polkovnik Feldman," 10 säilitusühikuga, aastatest 1825-1830).

Teiseks samalaadseks fondiks on 34 ühikuline 1922-1940. aastatest pärinev fond nr.1618 (ajakirja "Ajalooline Ajakiri" toimetis).

Võib nimetada veel kolm samalaadset fondi: nr.3180 ("Narva linnamuseum ja arhiiv") 22 toimikuga 1686-1940aa., nr.2653 (Teaduslik Ajaloo ja Kirjanduse Ühing) 24 toimikuga 1884-1904 ja nr. 2492 (Akadeemiline Ajaloo Selts Tartus) 39 toimikuga 1920-1941. aastaist.

Plaaniline materjal selles arhiivis on kogutud fondi 1646. Nende hulgas on ka mõningaid koopieid Rootsi Kuninglikus Sõjaarhiivis Stockholmis leiduvatest plaanidest.

NSVL Sõjaajaloo Keskarhiivis leiduvad ENSV arhitektuurimälestus-
märkide aland materjalid.

Eelkõige tuleb siin mainida fondi nr.349, kus säilitatakse graafiline materjal, mida on esitanud Venemaal olnud Insenerikomandod Peterburis asunud Sõjaministeeriumile.

Nendes materjalides kajastuvad kõiksugused ehitused, ümber-ehitused ning ka lihtsalt igaaastased ehitiste seisukord. Insenerikomandod on esitanud igal (või peaaegu igal) aastal aruanded oma aastategevuse kohta ning kavatsused järgmiseks aastaks. Koond plaanile lisati ka töösolevate objektide üksikjoonised plaanide, lõigete ning vaadetega. Need materjalid ei puuduta mitte ainult kindlustusi (linnamüürid, bastionid, patareid, püssirohukeldrid ja -aidad), vaid ka mitmesuguseid linnades sõjaväevõimudele kuulunud hooneid. Üksikjuhtudel võib samas fondis leida graafilist materjali ka muude ehitiste kohta (näiteks - kirikud: Tallinna Oleviste, Tartu Maarja- ja Toomkirik, jne.).

Fondi on kerge käsitleda. Fondi nimistu on koostatud linnade (kindluste) järgi alfabeetilises järjekorras. Nimistuid on küll üle kahekümne, kuid nendest leiab kergelt vajaliku materjali

Mõned linnad (näiteks Tallinn) pole veel korrastatud ning ei oma nimistuid. Sel juhul vajab terve fondi materjal läbi vaatamist.

Viimase märkusena selle rikkaliku fondi kohta (mis pakub suurt arhitektuuriajaloolist huvi ka linnaehitajalikust seisukohast peab märkima, et linnade materjalid, mis asusid mere ääres, säilitati aastate eest Leningradis, Sõjamereajaloo Keskarhiivis (müüd Sõjaajaloo Keskarhiivi filiaalis). Nende hulka kuuluvad näiteks ka Tallinn ja Narva. Materjalide üleandmisel aga jäid

tihtipeale mõned joonised Leningradi (olguigi et valdav enamuse nendest asub nüüd loomulikult Moskvas).

Sel juhul, kui Moskvas puudub järjekorras mõni plaan (fondis 349) võib katsetada otsida teda Leningradi arhiivis samalaadses fondis nr.3.

Selles fondis säilitatakse Tallinna kohta (fondis "Реберб") ligi 1400 säilitusühikut (nende hulgas ka ülalmainitud joonised Oleviste kiriku taastamiseks - 56 tk.).

Kingissepa linna materjalid (aastatest 1731-1834) leidub selles fondis (nimistu 3) 167 säilitusühikut.

Tartu jooniseid leidub (nimistu 12) aastatest 1704-1780 (ja üks plaan aastast 1840). Eriti hästi kajastavad nad uue linna tekkimist pärast suurt tulekahju XVIII saj. teisel poolel.

Samas 12.nimistus on ka kaks Haapsalu plaani ning nimistus 5 - 3 Valga kindlustamise plaani (1729, 1736, 1740).

Nimistus 45 on sissekantud Eestimaa kaardid (45 tk.).

Hulgaliselt on selles fondis (nimistu 19) ka Narva plaane (üle tuhande) ning üksikuid ka teistest linnadest. Narva plaanid sisaldavad ehitisi tolleaegsetes Narva piirides (koos Ivangorodiga).

Plaanimaterjali tunduvalt vähemal määral leidub ka teistes fondides - eelkõige fondis "BYA" (Военно-ученный архив) ja fondis nr.418, seda nii Tallinna kui ka teiste linnade osas. "BYA" fondi on põhiliselt koondatud sõjaajalooline materjal (lahingud, linnade ja kindluste piiramised jne.).

Kuid kõneall olevad joonised - aruanded on vaid osa materjalist. Suurel hulgal on teistesse fondidesse koondatud aruanne- te tekstilist osa, ehituseelarveid, projektide seletuskirju, kindluste ülevaatuste akte jms.

Sellistest fondidest võiks nimetada fonde 826, 827, 5,1296,

424; üksikuid nimistuid ja toimikuid nimetada käesolevas kirjutises ei ole antud raamides võimalik.

NSVL Sõjaajaloo Keskarhiivi Leningradi filiaalis (Sõjamereajaloo arhiivis) leiduvast ENSV mälestiste alasest materjalist.

Nagu eespool oli juba mainitud, leidub siinses arhiivis veel mõningal määral ka graafilist materjali Eesti ehitismälestistest. Need on koondatud, nagu eespool oli öeldud, fondi nr.3. Joonised puudutavad Narva ja Tallinna ehitisi, eelkõige just kindlustusi.

Narva (koos Ivangorodiga) jooniseid leidub nimistus 25 (ligi 150 säilitusühikut), Tallinna nimistus 26 (umbes 335 ühikut).

Küllaltki palju võib siin leida aga tekstilist materjali, mis käsitlevad meie arhitektuurimälestisi.

Siin on toimikute leidmine tunduvalt raskem kui Moskvas Sõjaajaloo Keskarhiivis.

Vanemad materjalid on avaldatud enne revolutsiooni trükitud kümnesse nimistusse, mis kujutavad endast kümme pakku raamatut.

Palju üksikküsimusi käsitletakse Krahv Apraksini fondis (kes oli teatud aja ka Eestimaa kuberneriks).

Siin võiks näiteks nimetada sadama ehitust, mitmesuguste hoonete (kasarmute, aitade, sildade, tehaste, kindlustuste osade, apteegi, jms.) ehitamise alalt.

Üksikuid küsimusi (Tallinna kohta eriti) võib leida ka teistest fondidest. Siin on võimatu nimetada kogu seda materjali. Ka kõikide fondide loetelu oleks läinud liiga pikale. Näitena võib tuua aga järgmisi fonde: krahv Tšernõsovi, Admiraliteetkolleegiumi, Mereministri departemangu, Krahv Kušeljovi, Krahv Golovini jt.

NSVL Riikliku Ajaloo Keskarhiivi materjalid, mis käsitlevad
ENSV arhitektuurimälestisi (NSVL RAKA Leningradis).

Selle arhiivi fondid on hiiglaslikud ning orienteerumine selles nõuab palju vaeva. Pealiskaudsel tutvumisel näib aga, et ka siin leidub küllaldaselt ürikuid (ning vähesel määral ka graafilist materjali) Eesti ehitusmälestiste kohta.

Leitud plaanilised materjalid Tallinna osas asuvad fondis 345, nimistu 1, fondis 1293, nimistu 167, fondis 1289, nimistu 15, fondis 350, nimistu 64, fondis 835, nimistu 1 ja fondis 1488, nimistu 4 ning Narva osas - fondis 1399, nimistu 1.

Need plaanid kujutavad endast mitmesuguseid Tallinna plaane (mis küll oluliselt ei lisa uusi andmeid, kui võrrelda plaanidega, mis asuvad Moskva ja Leningradi Sõjaarhiividega).

Tekstilisest materjalist võib aga tõenäoliselt sellest arhiivist leida küllaltki palju.

Nii näiteks võiks nimetada Tallinna Kadrioru lossi materjale (fond 515, nim.6 ja 8; fond 470, nim.5; fond 470, nim.5, fond 1488, nim.4).

Kuid siin on materjale ka teistest objektidest. Nende hulgas võib nimetada Toompea lossi (f.1488, nim.4, f.218, nim.4, f.1284, nim.86), Oleviste kirikut (f.783, nim.20), Katoliku kiriku ehitamist (f.1263, f.1488), Niguliste kirikut (f.944, nim.1) jne.

Selles arhiivis leidub materjale ka Narva kohta (f.1293, nim.168; f.1286, nim.3, f.1289, nim.15, f.789, nim.1, f.937, nim.1).

Moskva Vanade Aktide Riiklikus Keskarhiivis ENSV arhitektuuri-
mälestisi käsitlev materjal.

Selles arhiivis on ENSV ajalugu käsitlevaid dokumente väga palju. Kuna aga plaanilist materjali on väga vähe - võib öelda, et teda peaaegu ei olegi - siis on ka VRV-st siin arhiivseid uurimisi teostatud härmiselt vähe.

Fondide hulk on suur ning suur on ka suuremate fondide ürikute arv.

Palju Tallinnat puudutavat materjali leidub Peeter I arhiivis (sadamast, Kadrioru lossist jne.), Menšikovi arhiivis jne. Lõputu hulk kantseleiraamatuid käsitleb kubermangu asjaajamist, mis on meie poolt isegi pealiskaudselt läbivaatamata.

Siin arhiivis säilib suur kogus dokumente fondis "Senat ja tema asutused" (fond 248), kus leidub ürikuid Keila mõisast, Tallinna trükikojast, Tallinna arhiivist, Tartu tulekahjust, Pärnu ehitistest, Narva sillast, Tallinna Komandandi majast, kindlustest (Tallinn, Pärnu, Narva) jne.

Ka 18 fond (vaimulik valitsus) sisaldab ENSV arhitektuuri materjale, nagu näiteks - Pärnu Uspenski kiriku ehitus, Tartu kiriku ehitus.

Plaanilisest materjalist võiks mainida Narva kohta - f.192, N 53,55,56, 274, nim.3 ja f.1399, nim.1.

Rootsi Kuninglikus Sõjaarhiivis Stockholmis leiduv ENSV arhi-
tektuuri (ja linnaehitust) käsitlev materjal.

Üks huvitavamaid kogusid on siin kogu "Handritande Kart-
verk" ("Käsitsivalmistatud plaanid") ja selles eriti album nr.
13 - "Erik Dahlberg".

Album sisaldab köidetult Erik Dahlbergi poolt tema töö-
ja reisidel valmistatud plaane ja vaateid ning temale esitatud
aruandeid teostatud tööde kohta ning tema projekte tööde teos-
tamiseks.

Tallinna osas asuvad need plaanid lehekülgedel 225-249 (24
Tallinna plaani) aastatest 1675-1697.

Kuid Tallinna materjale leidub teisteski fondides, näiteks:
"Stads-och fästningsplanor. Ostsjöprovinserna. Reval" (87 plaa-
ni).

Narva graafiline materjal on koondatud järgmistesse fondi-
desse:

- 1) "Handritande Kartverk", nr.15 (Uz Baniers bok) - 1 plaan.
- 2) "Sveriges krig" - 17 plaani.
- 3) "Stad-och fästningsplanor. Ostsjöprovinserna. Narva." - 65
plaani.
- 4) "Handritande kartverk", nr.15 (Erik Dahlberg) - lk.198-215
(18 plaani 1681-1697aa.).
- 5) "Handritande kartverke", nr.10 (Örnehuvud) - 1 plaan.

Ka mõningad teiste linnade plaanid on selles arhiivis ole-
mas.

Dahlbergi raamat sisaldab peale Tallinna ja Narva veel
järgmiste linnade plaane: Pärnu - 2 (1695-1696), Tartu - lk.
319-334 (1682-1696), Kingissepa - lk.335-354 (1676-1697).

Peale selle nimistu sisaldas veel järgmiste ENSV kohtade

nimetusi: "Rujen" (70 km Pärnust) - 1, Sörve (Svartsverort) - 4, Tarvast - 1, Tollsburg - 2, Wärdebäck - Emajõe Suu Peipsisse - 11, Vasknarva (Waschnarfewen) - 1, Weissenstein - 5, Wesenberg - 3, Baltischport, Embach - 1, Fellin - 1, Hapsal - 1, Karkus - 1, Lais, Leal - 2, Leod - 1, Vastseliina (?) (Neuhausen) - 4.

Tekstilise materjaliga ajapuudusel selles arhiivis kokku ei puutunud.

Ka ei olnud aega töötada Stockholmis Riigi- ja Kammerarhiivis. Küll aga võib mainida, et Dahlbergi valmistatud linna- de maketid asuvad praegugi väljapanekul "Armuseumis".

Eesti NSV mälestiste kaitse ajalugu puudutava

kirjanduse nimekiri

- Aluve, K. "Postijaamast tänapäevani". Tallinn, 1965
- Aluve, K., Valdre, R. "Tartu Ülikooli Auls." Tallinn, 1970
- Amelung, F. "Revaler Altertümer." Reval, 1884
- "Arhitektuurimälestiste kaitse tänas ja homme."
"Sirp ja Vasar" Nr.31 (1286), 2.08.1968
- Bielenstein, A. "Über den Verfall unserer historischer Denkmäler." "Düna-Zeitung", 1897, nr. 123-124
- Bodisco, A.v. "Das Schloss Lohde in Estland." "Deutsche Monatsschrift für Russland." VI Jahrgang. Reval, 1913.
- Brotze, J.C. "Sammlung verschiedener livländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen, etc."
Käsikiri Läti NSV TA Fundamentaalaramatukogus Riiss.
- Bruiningk, "Denkmalpflege." "Verhandlungen der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands." Riga, 1906.
- Bröckner, H.v. "Über die Erhaltung alter Baudenkmäler."
Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1908.
- Busse, K.H.v. "Der Hof Angern". "Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands." Herausgegeben von Dr.F.G.v.Bunge und Dr.C.J.A.Paucker. Band VII, Heft 1. Reval, 1852.
- Böckler, T. "Tallinna Raekoda." Tallinn, 1964.
- Böckler, E., Eeck, L. "Bauten in östlicher Landschaft von Baltischer Baukunst." 1942.
- Campe, P. "Lexicon Liv- und Kurländischer Baumeister, Bauhandwerker und Baugestalter von 1400-1850." Stockholm, 1951.

Ceumern, C.v. "Verzeichnis der Städte, Schlösser und Clöster, wie sie A.1555 vor der Moscowitischen Verstörung des Landes, als Liffland noch in vollem Flor gewesen, besessen worden und was darin von Kirchen und Filialen zu finden." Ceumern, "Theatridium Livonicum" Rigae 1690.

Clasen, K.H. "Grundlagen baltendeutscher Kunstgeschichte." ("Baltische Länder". Herausgegeben von A.Brackmann und C.Engel. 1 Band. Ostbaltische Frühzeit.) Leipzig 1939.

Ederberg, E. "Hiiumaa taluehitised." "Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat", VI. Tartu, 1926.

Ederberg, E. "Taluehitiste uurimisi Eestis." "Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat." IV, Tartu, 1928.

Ederma, B. ja Jaik, A. "Eesti evangeeliumi luteriusu kirikud." Tartu, 1931.

"Eesti NSV arhitektuuri ajalugu", Tallinn, 1965.

"Die Erhaltung und Inventarisierung unserer Baudenkmäler", Rig.Zeitung, 1888, nr.236, 242.

Dehio, G. "Denkmalschutz und Denkmalpflege im 19.Jahrhundert". Stfassburg, 1905.

"Erhaltung der alten Baudenkmäler." "St.Petersburger Zeitung", 1898, nr.244.

Feuereisen, A."Die Anfänge des Denkmalschutzes in Schweden und Livland." "Arbeiten des I Historikertages zu Riga, 1908." Riga, 1909,

Frey, D. "Kunstforschung im Osten." "Ostdeutsche Monatschrift" XX, 1939/40, S.324 ff.

Frey, J. "Die St.Johanniskirche zu Dorpat, ein interessantes Denkmal mittelalterlicher Baukunst". "Monatsschrift für Gottesdienst und Kirchliche Kunst" VII Jahrgang, Göttingen, 1902.

- Freymuth, O. "Die Forschungsergebnisse der Baltischen Architekturgeschichte bis 1930." "Ajalooline Ajakiri". 1930, lk. 109 jj.
- Freymuth, O. "Meie arhitektuuriajaloo senistest saavutustest "Ajalooline ajakiri", IX, 1930. Tartu, 1931.
- Freymuth, O. "Tartu Toomkiriku ehitussjalugu." Eesti ajalooline ajakiri". 1923-1927.
- Freymuth, O. "Ülevaade Tartu Doomevaremete kaevamistöist aastail 1924 ja 1925." "Ajalooline ajakiri" 1926, nr. 1.
- Freymuth, O. "Zur Frage unseres Denkmalschutzes." "Dorpater Nachrichten, 1929, nr. 263, 264.
- Guleke, R. "Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels." Leipzig, 1896.
- Habicht, T. "Rehielamu Kagu-Eestis 19. sajandi teisel poolel Tartu, 1961.
- Habicht, T. "Taluõuest ja kõrvalhoonetest Kagu-Eestis XIX sajandi teisel poolel." "Etnograafiamuseumi aastaraamat" XVI. Tallinn, 1959.
- Hansen, G.v. "Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals." Reval, 1885.
- Holst, N.v. "Baltenland. Deutsches Land, Deutsche Kunst." Berlin, 1942.
- Holst, N.v. "Das alte Reval." Reval, 1942.
- Holst, N.v. "Denkmalpflege in den Baltischen Ländern." "Deutsche Kunst und Denkmalpflege", 1942/43, nr. 1.
- Holst, N.v. "Die deutsche Kunst des Baltenlandes - ein neues Forschungsgebiet der Kunstgeschichte." "Deutsche Kultur im Leben der Völker", 1939, S. 161 ff.
- Holst, N.v. "Die deutsche Kunst des Baltenlandes im Lichte neuerer Forschung." (Bericht über das gesamte Schrifttum seit dem Weltkrieg). Schriften der Deutschen Akademie nr. 31. München, 1942.

- Holst, N.v. "Deutsche Kunst im Baltenland, ein Stiefkind der deutschen Kunstforschung." Kunstgeschichtliche Gesellschaft Berlin. Sitzungsberichte 1937/39.
- Holst, N.v. "Kunst des Baltenlandes - deutsche Kolonialkunst." "Der Deutsche im Osten" I, 1938/39, 3.Heft S.20,ff.
- Holst, N.v. "Riga und Reval". (Ein Buch der Erinnerungen). Hameln, 1952.
- Hoven, A.v. "Eine Untersuchung über einen während des Mittelalters an der St.Olaikirche stattgehaltenen Umbau, sowie einige andere Mitteilungen über diese Kirche." Revaler Zeitung, 1904.
- Hoven, A.v. "Über die Rekonstruktion zweier vor dem ehemaligen Zisterzienserkloster belegenen Türme der Stadtmauer zu Reval. Referat eines Vortrages..." Revaler Beobachter, 1905, nr.107.
- Hoven, A.v. "Über die Türme in der Gegend des Klosters". "Revaler Beobachter", 1905, Nr.72.
- Iversen, E. "Ein Blick auf die alten Ruinen der alten Schlösser in Livland". "Inland", 1846, nr.31,32.
- Jaagosild, S. "Laudad Lääne-Eestis ja saartel." "Etnograafiamuseumi aastaraamat"XXIV. Tallinn, 1969.
- Johansen, P. "Toolse loss." "Odamees", 1928, nr.3.
- Johansen, P., Peets H. "Tallinna Raekoda". Tallinn, 1935.
- Jensen, J. "Tallinna Linna poeglaste humanitaargümnaasium 1631-1931." Tallinn (1931)
- Kaal, K. "Andmeid "Kuradiena" torni ja sealse ümbruskonna kindlustiste ehitusloost". "Vana Tallinn", VI. Tallinn, 1937.
- Kaal, K. "Ehitusloolisi märkmeid Harju-värava kohta." "Vana Tallinn" I, Tallinn, 1936.

- 41
- Kaljundi, J. "Muinsuskaitsealane näitus." "Sirp ja Vasar".
12.07.1968, nr.28 (1283)
- Kangropool, R. "Tallinna all-linna tekkeskeemi analoogiatest."
"Ehitus ja Arhitektuur", 1968, nr.4.
- Kangropool, R. "Täpsustusi Tallinna raekoja ehitusele."
"Ehitus ja Arhitektuur" 1969, nr.3.
- Karling, S. "Arent Passer. Lisand Tallinna Kunstiajaloole."
"Vana Tallinn", III. Tallinn, 1938.
- Karling, S. "Baltikum och Sverige". "Kungl. Vitterhets
Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar"
del 65. Antikvariska Studier III. Stockholm,
1948.
- Karling, S. "Baltiska Städer." "Arkitektur" 1964/8.
- Karling, S. "Die Kunst der Barockzeit in Narva." "Congrès
international d'histoire de l'art. 13 Stock-
holm. Résumés des communications présentées
au congrès." Stockholm, 1933.
- Karling, S. "Die Marienkapelle an der Olai kirche in Tallinn
und ihr Bildwerk." "Õpetatud Eesti Seltsi Aas-
taraamat 1935". Tartu, 1937.
- Karling, S. "En glimt av Tartu." "Nord-Sverige". Jul nr. 1934
- Karling, S. "Gotland och Estland medeltida byggnadskonst."
"Rig" 1939. Stockholm, 1939.
- Karling, S. "Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Re-
naissance und des Barocks in Estland". "Õpeta-
tud Eesti Seltsi toimetised." Tartu, 1943.
- Karling, S. "Jacob och Magnus Gabriel De la Gardie son
byggherr i Estland." "Svie-Estonika" 1938.
Tartu, 1938.
- Karling, S. "Kriget och Tartus monumentalbyggnader". "All-
svensk samling." Nr.29, 1942.
- Karling, S. "Medeltida träskulptur i Estland." "Monografier
utg. av Kungl. Vitterhets-historie och antikvi-
tetsakademien." Stockholm, 1946.

- Karling, S. "Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung." Tartu, 1936.
- Karling, S. "Narva. Svenska kulturbilder. Ny följd. Bd. 1:2 Stockholm, 1934.
- Karling, S. "På historisk mark i Narva." "Barnens dagblad." Stockholm, 1934.
- Karling, S. "Pirit, osa Eesti kunstiajaloo." "Pirita klooster 1436-1936". Koguteos. Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne nr.12. Pirita, 1936.
- Karling, S. "Tallinn. (Reval). En konsthistorisk översikt." Tallinn, 1937.
- Karling, S. "Tartu universitets byggnadshistorie under den svenska tiden." "Svio-Estonica" (1), 1934.
- Karling, S. "Wörmsö kyrka." Haapsalu, 1937.
- Karling, S. "Zur Baugeschichte der Domkirche zu Tallinn." Opetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX. (Liber saecularis). Tartu, 1938.
- Kenkmaa, R., Vilbaste, G. "Tallinna bastionid ja haljassalad." Tallinn, 1965.
- Kjellin, H. "Die Hallenkirchen Estlands und Gotlands." "Kungl. Humanistiska Vetenskapsamfundet, Lund." Årsberättelse 1928-1929. Lund, 1929.
- Kjellin, H. "Die Kirche zu Karris auf Oesel und ihre Beziehung^{en} zu Gotland." Lund, 1928.
- Korzjukov, O. "Eesti Vabaõhumuuseumid." Tallinn, 1970.
- Kühnert, E. "Das St. Olaigildenhäus zu Reval." "Jahrbuch der bildenden Kunst". Herausgegeben vom Architektenverein zu Riga. VM Riga, 1926, S.27, ff.
- Kühnert, E. "Das Zisterzienser-Nonnenkloster zu St. Michael." "Beiträge zur Kunde Estlands", herausgegeben von der Estländischen Literarischen Gesellschaft." Bd.X, Heft 1. Reval, 1924.

Kühnert, E. "Das Dominikanerkloster zu Reval."
 "Beiträge zur Kunde Estlands". Herausgegeben
 von der Estländischen Literarischen Gesell-
 schaft." Bd. XII, Heft 1-5. Reval, 1926.

Kühnert, E. "Pirita kloostri ehitusajalugu ja tema arhi-
 tektooniline iseloomustus." "Pirita klooster"
 1436-1936. Koguteos. Pirita Kaunistamise Selt-
 si väljaanne nr.12. Pirita, 1936.

Laaremann, H. "Das mittelalterliche Kirchenwesen Neu-Pernaus."
 "Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen
 Gesellschaft 1922." Dorpat, 1923.

Laid, E. "Legislation sur la protection des monuments
 historiques en Estonie." Tallinn, 1937.

Linnus, I. "Küla sepikojad Bestis." "Ethograafiamuseumi
 aastaraamat", XVIII. Tartu, 1962.

Linnus, I. "Küla sepikojad Saaremaal." "Etnograafiamuseumi
 aastaraamat" XVII, Tartu, 1960.

Lumiste, M. "Tallinna raidkivikunst." "Kunst" 1965, 2/3,
 Tallinn.

Löwis, A.v. "Ueber die Entstehung, den Zweck und den end-
 lichen Untergang der Ritterschlösser im alten
 Livland". "Mittheilungen aus dem Gebiete der
 Geschichte Liv,- Ehst- und Kurlands, herausge-
 geben von der Gesellschaft für Geschichte und
 Alterthumskunde der russischen Ostsee-Provinzen"
 Riga, 1840.

Löwis, A.v. "Zur Kunde der Ritterschlösser im alten Livland.
 "Inland", 1838, nr.1.

Löwis of Menar, K.v. "Ausgrabung der Deutschordens-Komturei
 Pernau." "Sitzungsberichte der Gesellschaft
 für Geschichte und Alterthumskunde der Ostsee-
 provinzen Russlands zu Riga 1896." Riga, 1897.

Löwis of Menar, K.v. "Burgenlexikon für Alt-Livland." Riga,
 1922.

- Löwis of Menar, K.v. "Die Burg Wesenberg in der Ehstländischen Landschaft Wierland."
"Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands zu Riga 1906." Riga, 1907.
- Löwis of Menar, K.v. "Die Burgruine Werder in Estland."
"Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands zu Riga 1912." Riga, 1914.
- Löwis of Menar, C.v. "Die Cistercienserabtei Falkenau am Embach." "Sitzungsberichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands zu Riga 1892" Riga, 1894.
- Löwis of Menar, C.v. "Die städtische Profanarchitektur der Gothik, der Renaissance und des Barocks in Riga, Reval und Narva." Herausgegeben von der Gesellschaft für die Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands." Lübeck, 1892.
- Löwis of Menar, K.v. "Estlands Burgen". "Arbeiten des zweiten Baltischen Historikertages zu Reval ", Reval, 1932.
- Löwis of Menar, K.v. "Neuschloss auf der Narova, ehemalige Vogtei des Deutschen Ordens." "Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands zu Riga 1910." Riga, 1911.
- Löwis of Menar, K.v. "Schloss Arensburg auf Ösel und seine Wiederherstellung." Burgwart, 1906, VIII Jhg. Nr.5.
- Neumann, W. "Lexikon baltischer Künstler". Riga, 1908.
- Neumann, W. "Merkbüchlein zur Denkmalpflege auf dem Lande." Herausgegeben von der Gesellschaft für die Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands und dem Rigaschen Architektenverein." Riga, 1911.

- Neumann, W. "Baltische Kunstzustände 1775 bis 1825".
(Separaattrükiis TA raamatukogu Baltika osakonnas).
- Neumann, W. "Grundriss einer Geschichte der Bildenden Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurland vom Ende des 12. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts." Reval, 1887.
- Neumann, W. "Riga und Reval." Leipzig, 1908.
- Ney, G. "Denkmalschutz in Estland". Tallinn, 1931.
- Nottbeck, E. und Neumann, W. "Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval." Bd. 1-2. Reval, 1904.
- Otto, R. "Ueber die Dorpater Klöster und ihre Kirchen."
"Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXII. Bd.VI. Dorpat, 1910.
- Otto, R. "Zur Ortsbeschreibung und Entstehungsgeschichte von Burg und Stadt Dorpat."
"Aus Dorpats Vergangenheit". Dorpat, 1918.
- Psulson, L. "Kort översikt av forskningar, rörande Tallinns (Revals) medeltida kyrkobyggnadskonst."
"Svio-Estonics", XIV, Lund, 1958.
- Peets, H., Naha J. "Tallinna Pühavaimu kirik", Tallinn, 1933.
- Pirang, H. "Das Baltische Herrenhaus." Bd. 1 - 3.
Riga, 1926-1930.
- Pirang, H. "Denkmalpflege." "Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908." Riga, 1909.
"Protokolle des I Baltischen Historikertages zu Riga 1908."
"Arbeiten des ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908." Riga, 1909.
- Rasm, V. "Die Domkirche zu Tallinn und ihre baugeschichtliche Bedeutung." "Konsthistorisk tidskrift", Stockholm, 1967.
- Rasm, V. "Kaks taasleitud Tallinna raaidportsali."
"Kunst", 1965, nr. Tallinn.

Raam, V. "Kiu vasallilinnus." "Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised." Vihik 229. "Toid kunstiajaloo alalt I". Tartu, 1969.

Raam, V. "Padise klooster." Tallinn, 1958.

Raikköla, E., Kangropool, R. "Pikk tänav", Tallinn, 1970.

Rennik, H. "Ülevaade arhitektuurimälestiste kaitsest Eesti NSV-s sõjajärgsel perioodil." (Peatükk "Eesti NSV arhitektuuri ajalooost"). Tallinn, 1965.

Ruszwurm, C. "Nachrichten über Alt-Pernau", Reval, 1880.

Ruszwurm, C. "Das Schloss zu Hapsel in Vergangenheit und Gegenwart." Reval, 1877.

Ränk, G. "Die Bauernhausformen im Baltischen Raum." "Marburger Ostforschungen", Bd.17. Würzburg, 1962.

Ränk, G. "Omapärane elamutüüp Eesti põhjaranniku neemel." "Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XIV" Tartu, 1939.

Ränk, G. "Saaremaa taluehitised". "Õpetatud Eesti Seltsi kirjad V". Tartu, 1939.

Schneider, P. "Versuch einer Rekonstruktion des Planes der Stadt Pernau ums Jahr 1550 mit Plan." "Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau." Sechster Band. Pernau, 1911.

Sepp, H. "Andmeid Narva kindlustamise üle 17.sajandi lõppaastakümnetel." "Sõdur", 1933 nr. 35/36.

Seuberlich, H. "Das Schloss zu Arensburg." "Jahrbuch für Bildende Kunst in den Ostseeprovinzen." I Jahrgang. Riga, 1907.

Soom, A. "Narva kindlustused". "Eesti Turist", 1935, nr.2/3.

Sooni, A. "Narva kindlustused fortifikatsioonilisest seisukohast vaadatuna." "Sõdur", 1934, nr.nr. 29-34.

Sooni, A. "Narva laiendamine ja kindlustamine 17.sajandi keskel." "Sõdur" nr.nr. 50-52, 1935.

Sooni, A. "Ülevaade Narva ajalooost". "Eesti Turist", 1935, nr.2/3.

Stange, N. "Zwei Beiträge zur Kenntnis Alt-Dorpat's." Dorpat, 1930.

Stryk, W.v. "Zum Denkmalschutz." "Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908." Riga, 1909.

Suur, A. (Koostaja) "Tocnemägi". Tallinn, 1968.

"Tallinna Harju värav, mis 1874.a. maha kisti." "Eesti Postimees", 1904.

Tihase, K. "Eesti taluarhitektuurist." Kogumik "Arhitektuur", Tallinn, 1961.

Tihase, K. "Vabaõhumuuseumidest". "Ehitus ja Arhitektuur", 1969, nr.3.

Tihase, K. "Vanimaid puitchitisi Eestis". "Ehitus ja Arhitektuur", 1968, nr.4.

Tomps, F., Kaljundi, J. "Ehitusmälestised, nende tänapäev ja tulevik." "Kodumaa", nr.31, 1968.

Tool, E. "Dominiiklaste kloostri kiriku portaalid." "Kunst", Tallinn, 1960, nr.2.

Treumann, H. "Kiviküla kivid kõnelevad". "Pilt ja Sõna", 1966, nr.7.

Troska, G. "Lääne-Eesti talud Eesti Riiklikus Vabaõhumuuseumis." Tallinn, 1969.

Troska, G., Šlogina, N. "Tähelepanekuid rennarööslaste asulatest ja ehitustest." "Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVI." Tartu, 1959.

Trummal, V. "Arheoloogilised kaevanised Tartu linnusel". Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 161. Tartu, 1964.

Tuulse, A. "Die Burgen in Estland und Lettland." Dorpat, 1942.

Tuulse, A. Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaa. "Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1938." Tartu, 1940.

Tuulse, A. "Die spätmittelalterlichen Steinskulpturen in Estland und Lettland." "Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja". XLIX:1. Helsinki, 1948.

Tuulse, A. "Die Verluste an Kulturgütern im März 1944". "Baltische Rundschau", 15/3, 1954.

Tuulse, A. "Erik Laid ja muinsuskaitse." "Testaja", 30/9, 1961.

Tuulse, A. "Eesti chitumälestised sõjatules". "Eesti looming". Stockholm, 1945.

Tuulse, A. "Estnisk konst i landsflykt", 1954.

Tuulse, A. "Ergebnisse der Ausgrabungen in der Kloster-ruine zu Pirita im Sommer 1934 und 1935." "Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1934". Tartu, 1936.

Tuulse, A. "Ergebnisse der Ausgrabungen in der Kloster-ruine zu Pirita im Sommer 1936". "Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1936". Tartu, 1938.

Tuulse, A. "Försvarskyrkorne i Estland ". "Fornvännen" 1945. Stockholm.

Tuulse, A. "Gotlands och Estlands medeltide byggnads-skulptur; "Gotländiskt arkiv" 1945.

Tuulse, A. "Kabelitest katedraalideni". "Eesti kirik". Uppsala, 1955.

- Tuulse, A. "Lüsaandmed Tallinna lossi riigisaali ehitamisest". "Ajalooline Ajakiri", 1940. Tartu, 1940.
- Tuulse, A. "Monument och konstverk, som förstörts i Estland 1941-1944." "Kungl. vitterhefts historia och antikvitets akademis Handlinger. Antikvariske studier III."
- Tuulse, A. "Om konstförbindelserne Estland-Finland under medeltiden." "Finskt Museum". Helsinki, 1953).
- Tuulse, A. "Rootsiaegne kirikuarhitektuur Eestis." ("Jumala abiga edasi" - Piiskop J. Köppu 75. sünnipäevaks). Stockholm, 1949.
- Tuulse, A. "Tallinnis slott under den svenska tiden." "Svio-Estonica." Tartu, 1936.
- Tuulse, A. "Vana Tallinn". "Meie maa I", Lund, 1955.
- Tuulse, A. "Viljandi ordulossi kapiteelid". "Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX." Tartu, 1938.
- Tuulse, A. "Zerstörte Kunstdenkmäler in Estland 1941-1944." "Kunst im Osten und Westen". Marburg/Lehn, 1948.
- Tuulse, A. "Zur Baugeschichte der Tallinner Burg". "Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1935". Tartu, 1937.
- Tõnson, H. "Saunad Eestis". "Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat". Tartu, 1928.
- Waga, A. "Tallinna keskaegsed linnaväravad". "Eesti Turist", 1934, nr.1.
- Vaga, V. "Eesti Kunst". Tartu, 1940-41.
- Waga, A. "Narva rootsiaegsed ehitismälestised". "Eesti Turist", 1935, nr.2/3.

Vaga, V. "Kuressaare linnus". Tallinn, 1957.

Vaga, V. "Tallinna keskaegne elamu." "TRÜ toimetised", vihik 87. "Eesti NSV ajaloo küsimusi I". Tartu, 1960.

Vaga, V. "Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi ajajärgust Eestis." TRÜ toimetised nr.1. Tartu, 1947.

Vares, I.O. "Jooni Tallinna kindlustustest Rootsi ajal." "Sõdur", 1929, nr.24-26.

Weiss, H. "Denkmalpflege im heutigen Estland". "Bewahren und Gestalten". Festschrift zum siebzigsten Geburtstag von Günter Grundmann." Hamburg, 1962.

Westren-Doll, A. "Burg und Stift Fellin zur Polnischen Zeit." "Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1928." Tartu, 1930

Viires A. "Eesti taluehitiste uurimisest." "Etnograafiamuseumi aastaraamat XVII", Tartu, 1960.

Viires, A. "Lisandeid Eesti rehielamu kujunemisele." Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1962, nr.2.

Viires, A. "Materjale Eesti taluelamute arenemisest XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algupoolel." "Etnograafiamuseumi aastaraamat XVII Tartu, 1962.

Vilberg, G. "Talutuba kõrvaliste hoonetega XIX aastasaja viimasel poolel Saunja külas Jõelähtme kihelkonnas." "Eesti Kirjandus" 1923, nr.9-10.

Viollet-le-Duc, E. "Dictionnaire raisonne de l'architecture francaise de XIe au XVIe siecle." Tt. 1-10. Paris, 1875.

Üprus, H. "Kohtuhoone alias Stenbocki maja Tallinnas Toompeal." "Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised". Vihik 164. "Eesti NSV ajaloo küsimusi IV". Tartu, 1965.

Üprus, H. "17., mitte 18. sajandi arhitektuurimälestis Tallinnas Pikk tänav 28." "Ehitus ja Arhitektuur", 1969, nr.3.

Üprus, H. "Tallinn aastal 1825." Tallinn, 1965.

Üprus, H. "Tartu Riikliku Ülikooli peahoone". Tallinn, 1959.

Üprus, H. "Tartu varaklassitsistlik arhitektuur a. 1775-1800). TRÜ toimetised, vihik 229. (Töid kunstiajaloo alalt I). Tartu, 1969.

Üprus, H. "Täpsustatud lähteandmeid Tallinna vanalinna rekonstrueerimiseks." "Eesti Arhitektuur". Artiklite kogumik. Tallinn, 1969.

Zobel, R. "Tallinna linnemüür". Tallinn, 1966.

Zobel, R. "Tallinna lõuna- ja idapiirdest 14. sajandi algul." "Ehitus ja Arhitektuur", 1970, nr.1.

Zobel, R. "Peasuunaks regenererimine. Tallinna vanalinna osast linna generaalplaanis." "Ehitus ja Arhitektuur", 1969, nr.3.

ENSV Mälestiste kaitse ajalugu puudutav vene-
keelne kirjandus.

- АЛУВЕ К. "Охрана памятников архитектуры в сельской местности". (Тезисы докладов совещания по охране памятников культуры Прибалтийских советских республик. Вильнюс, 1969).
- БАУЭР Г.Ф. "Старейшая Гимназия в России". Ревель, 1910.
- БЕЛЯШЕВСКИЙ Н.Ф. "Материалы по истории Прибалтийского края, хранящиеся в архивах бывшего финансового управления царства Польского". Труды X археологического съезда в Риге 1896. т.Ш., М, 1900.
- БЕКЛЕМИШЕВ А.П. "Взгляд на остатки замков в Лифляндии". Журнал Министерства Внутренних дел. 4.Х. СПб 1845, стр.65-95.
- БЕКЛЕМИШЕВ А.П. "Сведения о древних церквах и других примечательных зданиях в Лифляндии". Журнал Министерства Внутренних дел. 4.ХШ, СПб, 1848, стр.218-261.
- БОГОЯВЛЕНСКИЙ С.К. "Раскопки в Лифляндской и Курляндской губерниях летом 1896 г." Труды X археологического съезда в Риге 1896. т.Ш,М,1900.
- БОГУШЕВСКИЙ Н.К. "Исторические мертвы в бывшем рыцарском замке Нейгаузен". Псков, 1874
- БРУИНГ К, Г. "Обзор возникновения, развития и деятельности исторических обществ в Прибалтийской крае". "Труды X археологического съезда в Риге 1896" т.П,М,1900.

- ВАГА В. "Средневековая архитектура Эстонии".
(автореферат докторской диссертации,
Ленинград, 1964)
- ВАГА В. "Средневековые оборонительные сооружения
Тарту". "Ученые записки Тартуского государст-
венного Университета". Выпуск 229. Труды по
истории искусств. 1. Тарту, 1969.
- ГАУСМАН Р. "Обзор развития археологических исследований
в Прибалтийском крае за последние 50 лет".
"Труды X археологического съезда в Риге 1896".
т. II, № 1, 1900.
- ВАГА В. "Проблема пространственной формы в средне -
вековой архитектуре Латвии и Эстонии".
Ученые записки ТГУ, выпуск 86. Тарту, 1960.
- КАЛЬКДИ Е. "Учет и охрана памятников в Эстонской ССР".
(Тезисы докладов совещания по охране памятников
культуры Прибалтийских советских республик.
Вильнюс 1969).
- КАНГРОПОЛ Р. "Государственная охранная зона средневековой
части города Таллина". (Тезисы докладов
совещания по охране памятников культуры При-
балтийской советских республик. Вильнюс, 1969)
- КОСТОЧКИН В.В. "Нарва". М., 1948.
- МААС О. "Обозначение памятников культуры". (Тезисы
докладов совещания по охране памятников куль-
туры Прибалтийских советских республик.
Вильнюс, 1969)
- "Материалы семинара по вопросам охраны и реставрации
памятников архитектуры, состоявшегося в г.Таллине с
11-24.09.1967г." Таллин, 1968

НЕЙМАН В.Н. "Военное зодчество в Прибалтийском крае в средние века".
 "Труды IX археологического съезда в Вильне, 1898. т.1, стр.27-61, М.,1895.

НОТБЕК Е.Э. фон "О принятии мер для сохранения памятников зодчества в Прибалтийском крае".
 "Труды X археологического съезда в Риге,1896". т.Ш, М.,1900.

ПЕТРОВ А.В. "Город Нарва, его прошлое и достопримечательности в связи с историей упрочения русского господства на Балтийском побережье".
 СПб, 1901.

ШЛАНС А. "Меры по приведению в порядок жилищного фонда старого Таллина, рассматриваемые с архитектурно-исторической точки зрения".
 ("Повышение благоустройства жилищного фонда с проведением комплексного капитального ремонта жилплощади". - Тексты докладов научно-технического совещания проектных организаций жилищно-коммунального хозяйства Прибалтийских республик". Стр.47-58. Таллин,1969.

СОЛОДОВНИКОВ А. "Жилище Эстонцев в его постоянном развитии".
 "Временник Эстляндской губернии". Ревель,1897.

"Тезисы лекций семинара по вопросам реставрации и консервации памятников архитектуры". Таллин,1967.

ТИЗИК К. "История Ревельского Преображенского собора".
 Ревель,1896.

- ТИХАЗЕ К. "Вопросы истории эстонского народного жилища". "Труды Таллинского Политического института". Серия 5, № 4, Таллин, 1962.
- ТИХАЗЕ К.И. "Народное зодчество Эстонии". Ленинград, 1964
- ТИХАЗЕ К.И. "Эстонское сельское жилище XIX - начала XX века". "Архитектурное наследство". Москва, 1957.
- ТОМПС Ф. "Использование памятников архитектуры в интересах развития туризма". (Тезисы докладов совещания по охране памятников культуры Прибалтийских республик. Вильнюс, 1969).
- "Указание Управляющим министерства Внутренних дел Гражданским Губернатором". "Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе". СПб, 1830.
- ХАБИХТ Г.М. "Постройки юго-восточной Эстонии во второй половине XIX в." "Вопросы этнической истории народов Прибалтики". Москва, 1959.
- ЦОБЕЛЬ Р. "О проблемах использования исторического центра Таллина и его строений". (Тезисы докладов совещания по охране памятников культуры Прибалтийских советских республик". Вильнюс, 1969).
- ШЛЫГИНА Н.В. "Жилище эстонских крестьян в период буржуазной республики". Советская этнография, 1956, № 3.
- ШЛЫГИНА Н. "Эстонское крестьянское жилище в XIX-начале XX века". Балтийский этнографический сборник". Труды Института этнографии АН СССР" т. XXXIII, Москва, 1956.